

Monika Stachoń
Uniwersytet Warszawski

Zamach stanu w Iranie w 1953 roku jako przejaw ingerencji Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych na Bliskim Wschodzie

Abstrakt

19 sierpnia 1953 roku w Iranie na skutek zamachu stanu upadł nacjonalistyczny rząd Mohammada Mosaddegha. Odtajnione wiele lat później dokumenty źródłowe wskazują, że była to skrupulatnie zaplanowana, przygotowana i przeprowadzona tajna operacja amerykańskiego i brytyjskiego wywiadu, która stanowi kluczowy punkt zwrotny zarówno we współczesnej historii tego państwa, jak i w jego stosunkach z USA. Autorka stara się przedstawić te wydarzenia w szerszym kontekście, jako przejaw gry politycznej Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych na Bliskim Wschodzie. Celem niniejszego artykułu jest weryfikacja hipotezy, iż przewrót polityczny, w wyniku którego doszło do zmiany na stanowisku irańskiego premiera, był przejawem realizacji interesów narodowych i celów strategicznych wspomnianych dwóch mocarstw w regionie.

Słowa kluczowe: Iran, Mohammad Mosaddegh, zamach stanu, ropa naftowa, komunizm

Abstract

On August 19, 1953 the nationalist government of Mohammad Mosaddegh collapsed in Iran as a result of a *coup d'état*. CIA documents declassified many years later indicate that it was a meticulously planned covert operation, prepared and conducted by American and British intelligence. It is recognized as a key turning point both in the country's modern history and in its relations with the United States. The author tries to present these events in a broader context, as a manifestation of the political game of Great Britain and the United States in the Middle East. The aim of this article is to verify the hypothesis that the political coup, which resulted in the change of the Iranian prime minister, was a manifestation of the national interests and strategic goals of the two powers in the region.

Keywords: Iran, Mohammad Mosaddegh, *coup d'état*, crude oil, communism

19 sierpnia 1953 roku w Iranie miał miejsce zamach stanu, w wyniku którego ze stanowiska premiera Iranu usunięty został prodemokratyczny i liberalny polityk – Mohammad Mosaddegh. Odtajnione wiele lat później dokumenty ujawniły, że była to dobrze przemyślana, starannie zaplanowana i zatwierdzona na najwyższych szczeblach władzy wspólna operacja wywiadowcza Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych. Motywem podjęcia przez mocarstwa działalności z użyciem niejawnych środków było dążenie do utrzymania wpływów politycznych w Iranie bez ujawniania swego zaangażowania. Autorka w artykule analizuje główne uwarunkowania przewrotu, do których zalicza: brytyjsko-irański kryzys naftowy, a także zagrożenie przejęciem władzy przez komunistów i włączenia Iranu do bloku wschodniego. Stara się również odpowiedzieć na pytanie, czy zamach stanu mógłby mieć miejsce bez zaangażowania CIA i SIS.

Brytyjsko-irański spór o ropę naftową

Za główną determinantę zamachu stanu z 1953 roku powszechnie uznaje się dokonaną w 1951 roku nacjonalizację irańskiego przemysłu naftowego i wynikający z niej kryzys w relacjach z Wielką Brytanią. Na początku lat 50. XX wieku ropa naftowa pochodząca z Iranu stanowiła około 25% brytyjskiego importu naftowego¹, a wpływy z handlu nią wynosiły rocznie średnio około 16 milionów funtów². W obliczu powojennego kryzysu gospodarczego, z którym zmagало się to mocarstwo, utrata możliwości korzystania z tak ogromnych dochodów zagroziłaby jego bezpieczeństwu ekonomicznemu. Decyzja premiera Mohammada Mosaddegha, by zreformować irański przemysł naftowy, stała w sprzeczności z brytyjską racją stanu i interesami mocarstwa na Bliskim Wschodzie. Aby lepiej zrozumieć podłoże konfliktu między Iranem a Wielką Brytanią, należy przybliżyć historię koncesji naftowych w Persji.

O wydobywaniu i eksploatacji ropy naftowej w Iranie powszechnie zaczęto myśleć po przeprowadzeniu szczegółowych badań geologicznych na przełomie XIX i XX wieku. 28 maja 1901 roku po rozmowach z irańskim rządem Australijczyk, William Knox D'Arcy, mając oficjalne poparcie władz brytyjskich, uzyskał „specjalny i ekskluzywny przywi-

¹ Ł. Hirszowicz, *Iran 1951–1953. Nafta, imperializm, nacjonalizm*, Warszawa 1958, s. 25–29.

² M. Parviz, *Oil agreements in Iran*, Encyclopaedia Iranica, 2004, <http://www.iranicaonline.org/articles/oil-agreements-in-iran>, data odczytu 13 listopada 2019.

lej wydobywania, eksploatacji, eksportowania ropy i produktów ropopochodnych oraz handlu nią” przez sześćdziesiąt lat. Koncesja ta miała ogromny wpływ na kształt całej późniejszej historii Persji, stając się narzędziem brytyjskiej imperialnej polityki wobec tego państwa i całego regionu Bliskiego Wschodu³. Pomimo że koncesja była ograniczona geograficznie, obejmowała niemalże całe terytorium Persji, z wyjątkiem pięciu północnych prowincji (Chorasan, Gorgan, Mazanderan, Gilan i Azerbejdżan), zastrzeżonych dla wpływów rosyjskich. Korzyści dla Iranu z umowy były stosunkowo niewielkie: przyznawano mu 16% dochodu netto, 20 tysięcy akcji o wartości 20 tysięcy funtów szterlingów oraz 20 tysięcy funtów w gotówce. W 1908 roku w Iranie odkryto złoża ropy naftowej, a w roku następnym została założona Anglo-Perska Spółka Naftowa (*Anglo-Persian Oil Company*, APOC), przemianowana w 1936 roku na Anglo-Irańską Spółkę Naftową (*Anglo-Iranian Oil Company*, AIOC)⁴.

Pomimo tego, że przemysł naftowy kontrolowany w dużej mierze przez APOC rozwijał się szybko i pomyślnie (między 1921 a 1940 rokiem wydobywanie ropy wzrosło ponad pięciokrotnie), od początku niekorzystne dla Iranu warunki koncesji były powodem nieporozumień z Wielką Brytanią. Kompania dążyła do osiągnięcia jak największych zysków, naruszając tym samym nawet tak dogodne zapisy umowy⁵. W Iranie zaczęły się pojawiać żądania rewizji koncesji a nawet jej anulowania. Doprowadziło to do zerwania w 1932 roku umowy przez irański rząd i wysunięcia przez Reżę Szaha postulatów podwyższenia *royalties* oraz możliwości kontrolowania księgowości APOC przez irańskich urzędników⁶. Mediacje prowadzone na forum organizacji międzynarodowej doprowadziły do zawarcia 29 kwietnia 1933 roku nowego porozumienia koncesyjnego, które miało regulować stosunki między Anglo-Perską Spółką Naftową a Iranem aż do 1993 roku⁷.

Koncesja naftowa miała jeszcze inny, poza ekonomicznym, skutek dla irańskiego społeczeństwa. Zapewniała bowiem nienaruszoną pozycję spółki naftowej i samych Brytyjczyków, którzy nie tylko pełnili różne kierownicze funkcje, ale także cieszyli się przywilejami i korzystali z luksusowej infrastruktury. Tym samym potęgowała w Irańczykach,

³ S. Kinzer, *All the Shah's Men: An American Coup and the Roots of Middle East Terror*, Hoboken (New Jersey) 2008, s. 33.

⁴ B. Składanek, *Historia Persji*, t. III, Warszawa 2014, s. 147.

⁵ Ł. Hirszowicz, *op. cit.*, s. 14.

⁶ B. Składanek, *op. cit.*, s. 174.

⁷ M. Parviz, *op. cit.*

traktowanych jako obywatele drugiej kategorii, poczucie krzywdy i wpływała na rozwój nacjonalizmu. Przejawem zaostrzania się nastrojów społecznych było coraz częstsze organizowanie demonstracji i wybuchy gwałtownych protestów, podczas których domagano się podwyższenia płac, poprawy warunków socjalnych oraz możliwości awansowania na wyższe stanowiska. Głoszono również hasła konieczności reformy sektora naftowego, powrotu irańskich zasobów naturalnych w ręce Irańczyków oraz usunięcia z państwa obcych wpływów⁸.

Na fali tych nastrojów 28 kwietnia 1951 roku na stanowisko premiera wyznaczony został Mohammad Mosaddegh, prodemokratyczny i antyimperialistyczny, wykształcony na europejskich uniwersytetach polityk, który postawił ultimatum – zgodzi się przyjąć nominację tylko w przypadku przyjęcia przez parlament ustawy nacjonalizującej sektor naftowy. Wobec braku innej możliwości nowy akt prawny został ogłoszony tego samego dnia⁹.

Brytyjczycy zdawali sobie sprawę, że nacjonalizacja irańskiego przemysłu naftowego nie tylko pozbawi ich ogromnych dochodów, ale także stanie się przyczyną osłabienia ich pozycji na Bliskim Wschodzie. Rafineria w Abadanie i operacje spółki w Iranie zapewniały Wielkiej Brytanii 22 miliony ton produktów naftowych i 7 milionów ton ropy każdego roku. Dodatkowo, irańska działalność AIOC była symbolem brytyjskiej siły w regionie, a nacjonalizacja przemysłu naftowego spowodowałaby utratę prestiżu mocarstwa i mogłaby zagrozić jego interesom w innych państwach¹⁰.

Pomimo świadomości, że rząd sformowany przez Mosaddegha reprezentuje skrajnie nacjonalistyczne poglądy, Wielka Brytania podjęła próbę negocjacji w zakresie koncesji naftowej. W ciągu półtora roku wdrożono szereg inicjatyw, od rozmów bezpośrednich z przedstawicielami AIOC, przez zwrócenie się do Rady Bezpieczeństwa ONZ czy Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości po mediacje amerykańskie. Władze brytyjskie liczyły na to, że Iran nie odważy się na wprowadzenie w życie ustawy nacjonalizacyjnej i przejęcie aktywów AIOC podczas rokowań, dlatego jednym z warunków, jakie chciała postawić spółka, było opóźnienie reformy przemysłu naftowego. Uważano, że

⁸ M. Elm, *Oil, power, and principle: Iran's oil nationalization and its aftermath*, New York 1992, s. 49.

⁹ *Ibidem*, s. 92.

¹⁰ M.A. Heiss, *The United States, Great Britain, and the Creation of the Iranian Oil Consortium, 1953–1954*, „The International History Review” 1994, nr 16 (3), s. 512.

takie przesunięcie w czasie umożliwi „przeczekanie politycznej burzy” i osiągnięcie korzystnego porozumienia w przyszłości¹¹.

Z biegiem czasu po stronie brytyjskiej coraz bardziej zauważalne było powolne odchodzenie od chęci uzyskania kompromisu. Brytyjczycy wyraźnie dążyli do zerwania rozmów, pomimo coraz większej irańskiej chęci do ustępstw. Odmowa prowadzenia negocjacji z Mosaddeghiem, wraz z nałożonymi sankcjami gospodarczymi, miała doprowadzić do upadku irańskiego rządu. Wierzano, że nowy premier, mając na uwadze bezpieczeństwo ekonomiczne i nastroje społeczne zmuszony będzie do zawarcia kolejnego, korzystnego z punktu widzenia brytyjskiego rządu, porozumienia naftowego. Problem polegał jednak na tym, że Wielka Brytania została pozbawiona możliwości prowadzenia rozmów ze stroną irańską. W październiku 1952 roku Mosaddegh zdecydował o zerwaniu stosunków dyplomatycznych z Wielką Brytanią. Przekreśliło to ostatecznie szanse na osiągnięcie kompromisu drogą dyplomatyczną i spowodowało zwrócenie się ku nielegalnemu sposobowi obalenia rządu¹².

Wśród brytyjskiego *establishementu* panowała zgodność, co do konieczności włączenia służb wywiadowczych do planu usunięcia Mosaddegha ze stanowiska. Zdawano sobie jednak sprawę z obiektywnych trudności we wdrożeniu takiego planu, do których zaliczano m.in. słabość brytyjskiej siatki wywiadowczej w Iranie oraz brak możliwości swobodnego poruszania się po tym kraju z powodu zerwania stosunków dyplomatycznych. Uznano zatem, że konieczne będzie zwrócenie się do Centralnej Agencji Wywiadowczej Stanów Zjednoczonych z prośbą o pomoc w przeprowadzeniu tajnej operacji. Problemem był jednak pozytywny stosunek amerykańskiej administracji do irańskiego rządu, co przejawiało się np. w udzielaniu wsparcia finansowego¹³. Brytyjczycy musieli więc znaleźć sposób, by przekonać Amerykanów do podjęcia współpracy.

¹¹ Ł. Hirszowicz, *op. cit.*, s. 117–118.

¹² M.A. Heiss, *The International Boycott of Iranian Oil and the Anti-Mosaddeq Coup of 1953*, [w:] *Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup in Iran*, ed. M. Gasiorowski, M. Byrne, New York 2004, s. 178–179.

¹³ Memorandum from the Assistant Secretary of State for Near Eastern, South Asian, and African Affairs (Byroade) to the Deputy Under Secretary of State (Matthews), Washington, November 26, 1952, National Archives, RG 59, Central Files 1950–1954, 788.00/ 11–2652. Top Secret; Special Handling. 4 pages not declassified, <http://www.mohammadmosaddegh.com/news/us-state-department/british-proposal-to-organize-a-coup-d-etat-in-iran>, data odczytu 22 lutego 2020.

Obawy o wciągnięcie Iranu w strefę wpływów komunistycznych

Większość opracowań na temat zamachu stanu przeciwko irańskiemu premierowi w 1953 roku wskazuje, iż jednym z motywów podjęcia działań przez amerykańskich decydentów była obawa, że Iran może stać się całkowicie zależny od Związku Radzieckiego¹⁴. Początek zaangażowania Stanów Zjednoczonych na Bliskim Wschodzie datuje się dopiero na okres II wojny światowej. Wśród polityków zaczęło wtedy dominować przekonanie, że zapewnienie bezpieczeństwa narodowego wymaga posiadania nie tylko przewagi militarnej nad rywalami, ale także przewagi ekonomicznej, co wiązało się z koniecznością nieograniczonego dostępu do zasobów naturalnych, wykwalifikowanej siły roboczej, rynków zbytu, a także obiektów wojskowych na całym świecie¹⁵.

Nowa wizja amerykańskiej administracji przewidywała również zapewnienie wszystkim narodom warunków niezbędnych dla pokoju i dobrobytu gospodarczego. Głównym zagrożeniem dla tej koncepcji pokojowego ładu światowego szybko stał się wspierany przez ZSRR komunizm. W ogłoszonej w 1947 roku doktrynie Harry'ego Trumana bezpośrednio odnoszono się do Bliskiego Wschodu, wskazując na znajdujące się tam zasoby naturalne i konieczność ich zabezpieczenia przed Związkiem Radzieckim. Zasadniczym celem administracji USA w okresie powojennym było przeciwdziałanie ekspansji wpływów komunistycznych zwłaszcza na tereny Persji, ponieważ w przeciwnym razie ZSRR zyskałaby możliwość oddziaływania na państwa Afryki i Azji¹⁶.

¹⁴ Argument ten pojawia się zwłaszcza w trzech wewnętrznych historiach zamachu stanu sporządzonych przez CIA: D. Wilber, *Overthrow of Premier Mossadeq of Iran, November 1952–August 1953*, CIA Clandestine Service History, 1954, <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB28/>; C.H. Corrigan, *The Battle for Iran*, Central Intelligence Agency, History, undated, <https://nsarchive2.gwu.edu/dc.html?doc=4404303-Documents-3-Central-Intelligence-Agency-History>; S.A. Koch, *Zendeabad, Shah!: The Central Intelligence Agency and the Fall of Iranian Prime Minister Mohammad Mosaddeq, August 1953*, CIA History Staff, 1988, <https://nsarchive2.gwu.edu/dc.html?doc=4375470-Documents-2-Zendeabad-Shah>. Por. także wspomnienia kluczowych postaci zaangażowanych w tworzenie planu operacji: K. Roosevelt, *Countercoup. The Struggle for the Control of Iran*, New York 1979; *Oral History Interview with Loy W. Henderson*, <http://www.trumanlibrary.org/oralhist/henderson.htm>, data odczytu 22 lutego 2020.

¹⁵ M. Byrne, *The Road to Intervention. Factors Influencing U.S. Policy Toward Iran, 1945–1953*, [w:] *Mohammad Mosaddeq and...*, s. 201–203.

¹⁶ K. Czornik, *Doktrynalne podstawy polityki zagranicznej Stanów Zjednoczonych wobec Bliskiego Wschodu w latach 1945–1989*, [w:] *Śląsk – Polska – Europa – świat: pamięci Profesora Jana Przewłockiego*, red. K. Miroszewski, M. Stolarczyk, Katowice 2013, s. 249–252.

Należy odpowiedzieć zatem na pytania, czy zagrożenie komunizmem było realne i czy faktycznie Iran mógł zostać wciągnięty w strefę wpływów radzieckich. Podstawą do takich twierdzeń miała być działalność reprezentującej komunistyczną ideologię Partii Tude (Partia Mas, pers. *Hezb-e Tude*), która mogła przejąć władzę w kraju w wyniku pogłębiającego się chaosu i pogarszającej się sytuacji gospodarczej. Została założona w 1941 roku przez Iradza Iskandarię i grupę osób zwolnionych z więzienia na fali liberalizacji życia politycznego¹⁷. Swoim szerokim, początkowo umiarkowanym i liberalnym programem partia chciała przyciągnąć zarówno młodych radykałów, jak też postępowych patriotów i starszych komunistów¹⁸. Obszarem działalności tej partii były szczególnie północne regiony Iranu, gdzie otrzymywała wsparcie od Związku Radzieckiego, choć wpływy ugrupowania widoczne były również w roponośnych regionach na południu kraju¹⁹.

Opierając swoje zasady na marksizmie-leninizmie, partia starała się dostosować swoje cele do konkretnych warunków i formy społeczeństwa irańskiego. Aby pozyskać społeczne poparcie komunistyczna natura Tude została celowo odrzucona na rzecz promowania nacjonalistycznych i patriotycznych postulatów²⁰. Stąd ugrupowanie szybko przyciągnęło wielu zwolenników i stało się największą partią polityczną w Iranie w latach 40. XX wieku²¹.

Partia w całym okresie swojego istnienia musiała jednak zmierzyć się z poważnymi kryzysami, które skutkowały nie tylko stratami wizerunkowymi, ale także problemami z organizacją i utrzymaniem efektywności działania. Pierwszy z nich związany był z wysunięciem przez ZSRR żądania przyznania koncesji naftowej w północnych prowincjach Iranu. Podczas publicznego wiecu Partia Mas publicznie wyraziła dla nich poparcie. Ideologicznie bliska rządowi sowieckiemu, starała się przekonywać irańską opinię publiczną, że warunki przedstawione przez Rosję są o wiele korzystniejsze niż te wynikające z koncesji przyznanej AIOC. Narastające w tym czasie wśród Irańczyków nacjonalistyczne nastroje doprowadziły jednak do przyjęcia w Madżlesie ustawy

¹⁷ D. Bayandor, *Iran and the CIA. The fall of Mosaddeq revisited*, London 2010, s. 13.

¹⁸ Program Partii Tude opublikowany w gazecie „Rahbar”, 5–7 września 1944. Za: E. Abrahamian, *Historia współczesnego Iranu*, Warszawa 2011, s. 152.

¹⁹ N. Keddie, *Współczesny Iran. Źródła i konsekwencje rewolucji*, Kraków 2007, s. 100.

²⁰ N. Khandagh, *The historical background of the Tudeh Party (Mass Party) of Iran 1941–47*, „European Journal of Research and Reflection in Arts and Humanities” 2016, nr 4 (2), s. 8–10.

²¹ D. Bayandor, *op. cit.*, s. 13–14.

zakazującej prowadzenia jakichkolwiek rozmów w kwestii wydobycia ropy naftowej przez obce mocarstwa. Partia Mas w wyniku popierania koncesji poniosła ogromne straty wizerunkowe, zwłaszcza że wcześniej wywodzący się z jej szeregów deputowani wysuwali propozycje nacjonalizacji sektora naftowego²².

Kolejnym kamieniem milowym w postrzeganiu roli i znaczenia Partii Tude na irańskiej scenie politycznej był kryzys w północnych prowincjach (Azerbejdżanie i Kurdystanie), gdzie wybuchły powstania mające na celu uzyskanie autonomii przez te regiony. Pomimo że to nie Partia Mas była inspiratorem wspomnianych wydarzeń²³, oficjalnie poparła zarówno postulaty niepodległych rządów, jak też udzielanie im wsparcia przez Związek Radziecki. Irański rząd wydał nakaz aresztowania najważniejszych członków partii, oskarżając ich o pomoc secesjonistom i podżeganie do buntu, co stopniowo osłabiało pozycję ugrupowania na scenie politycznej. Okres dominacji Tude został zakończony na skutek jej delegalizacji w 1949 roku²⁴. Wydarzenia te spowodowały największy kryzys w działalności partii od początku jej istnienia. Aresztowano ponad pięciuset jej członków, w tym czternastu liderów, a pozostali musieli zorganizować działalność w podziemiu irańskiej sceny politycznej²⁵.

Przyjęcie ustawy nacjonalizacyjnej i objęcie stanowiska premiera przez Mohammada Mosaddegha otworzyło nowy etap w działalności Tude. Reakcja jej członków na powstanie ruchu nacjonalistycznego była dwójaka. Z jednej strony popierano postulaty reformy sektora naftowego, z drugiej natomiast nie zgadzano się na całkowite uniezależnienie się Iranu od obcych mocarstw, w szczególności od ZSRR. Przez cały okres rządu Mohammada Mosaddegha relacja między Partią Mas a Frontem Narodowym była daleka od harmonijnej. Ze względu na wewnętrzne tarcia Tude traciła spójność i prezentowała różną politykę wobec posunięć premiera. W łonie partii doszło do podziału na dwie frakcje: konserwatywnych i umiarkowanych, które podzieliły między siebie kontrolę nad różnymi partyjnymi organami. Powodowało to ogólną dezorganizację i nieefektywność działania, zwłaszcza że brak spójności w łonie partii potęgowany był jeszcze przez osobiste różnice wśród jej członków. Tudeowcy skupiali się głównie na personalnej rywalizacji

²² E. Abrahamian, *op. cit.*, s. 155.

²³ *Ibidem*, s. 154–156.

²⁴ *Ibidem*, s. 156–158.

²⁵ M. Gasiórowski, *U.S. Perceptions of the Communist Threat in Iran during the Mosaddegh Era*, „Journal of Cold War Studies” 2019, nr 21 (3), s. 191.

i odnoszeniu indywidualnych korzyści, a nie działaniu na rzecz zbudowania silnego ugrupowania na irańskiej scenie politycznej. Wszystko to powodowało, iż Tude stopniowo traciła własną inicjatywę i nie była w stanie ani efektywnie współpracować z rządem Mosaddegha, ani też skutecznie mu się przeciwstawić²⁶.

Podobne wnioski można wyciągnąć z różnych amerykańskich dokumentów dotyczących Partii Mas i możliwości przejęcia przez nią władzy oraz włączenia Iranu w strefę wpływów komunistycznych, opracowywanych przez analityków CIA.

Pierwsza szczegółowa analiza Tude, sporządzona w połowie lat 40. XX wieku, szacowała liczbę jej członków na sześćdziesiąt dziewięć tysięcy, z tego czterdzieści pięć tysięcy w Azerbejdżanie i pozostałej części strefy wpływów radzieckich. W raporcie charakteryzowano partię jako „lekką socjalistyczną” i „niekomunistyczną”, ale wciąż „niewolniczo podążającą za sowieckim przewodnictwem”²⁷. W kolejnej ocenie, przygotowanej przez CIA w lipcu 1949 roku, wskazywano, że jest ona znacznie słabsza niż podczas kryzysu w Azerbejdżanie. Liczebność ugrupowania szacowano na około dwadzieścia pięć tysięcy, z czego połowę stanowili pracownicy fabryk lub kolei, a tylko około pięćset osób uznano za twardy rdzeń ugrupowania – „fanatycznych komunistów”. Członkowie Partii Mas byli zorganizowani w komórki. Tude posiadała tajne jednostki policji, sądy, więzienie, organizację wywiadowczą i jednostki uzbrojone. Według autorów analizy była jedyną partią w Iranie, która cieszyła się szerokim poparciem społecznym. Chociaż w raporcie stwierdzono, że Tude raczej nie uzyska władzy w najbliższym czasie za pomocą środków pokojowych, ostrzegano, że może w przyszłości ustanowić „kolaborancki rząd pod ochroną ZSRR, który później wydali swoich umiarkowanych członków i ujawni prawdziwy komunistyczny charakter”²⁸.

Kolejna analiza działalności Partii Tude oraz możliwości jej wpływu na władzę została sporządzona na początku 1950 roku przez ambasadę amerykańską w Teheranie. Informowano w niej, że ugrupowanie

²⁶ M. Behrooz, *The 1953 Coup in Iran and the Legacy of the Tudeh*, [w:] *Mohammad Mosaddeq and...*, s. 110–115.

²⁷ *The Tudeh Political Party, Report R-89-45*, 27 August 1945, [w:] National Archives and Records Administration (NARA), RG 84, UD2738, Box 7, cyt. za: M. Gasiorowski, *U.S. Perceptions...*, s. 187.

²⁸ *The Tudeh Party: Vehicle of Communism in Iran*, ORE 23-49, CIA, 18 July 1949, <http://www.foia.cia.gov/document/0000258385>, data odczytu 15 marca 2020.

– po delegalizacji – zostało całkowicie zreorganizowane i rozszerza swoją aktywność w „podziemiu sceny politycznej”. Szacowano, że około 80–90 proc. irańskiej klasy pracującej może dołączyć do partii, jeśli będzie ona mogła prowadzić legalną działalność²⁹. Rok później, w wyniku zorganizowanego przez Tude strajku generalnego oraz coraz bardziej niestabilnej sytuacji politycznej i gospodarczej, powstała następna ocena partii. Uznawano w niej jednak, że irańskie siły bezpieczeństwa są w stanie utrzymać porządek i nie ma bezpośredniego zagrożenia objęcia władzy przez partię komunistyczną³⁰.

W czerwcu i lipcu 1951 roku, tuż po objęciu władzy przez Mosaddegha, ambasada w Teheranie przedstawiła raport na temat działalności ugrupowania, stwierdzając, że nie jest ono w stanie wpłynąć na nowy rząd, ani wykorzystać kryzysu naftowego na swoją korzyść³¹. Pomimo tego ugrupowanie wciąż miało duży wpływ w społeczeństwie. W październiku ambasada oszacowała, że partia liczyła 35 tys. członków i posiadała znaczne zdolności organizacyjne, a także pewien wpływ na wojsko i policję. Analizy CIA wskazywały, że załamanie negocjacji w sprawie ropy naftowej może umożliwić przeprowadzenie zamachu stanu przez komunistów, chociaż inwazja radziecka pozostała mało prawdopodobna. Biuro Ocen Narodowych CIA (*Office of National Estimates*, ONE) twierdziło, że nie ma dowodów na przygotowania Tude do prowadzenia działalności paramilitarnej³².

Po spontanicznych demonstracjach, skutkujących przywróceniem Mosaddegha na stanowisko premiera w lipcu 1952 roku, Ameryka-

²⁹ *Iran at the End of 1949*, Tehran Embassy Dispatch 27, 23 January 1950, [w:] NARA, RG 59, CDF, Box 4106, 788.00/1-2350; Tehran Embassy Telegram 341, 27 February 1950, [w:] NARA, RG 84, UD2738, Box 34; *Communist Trade Union Strength*, Tehran Embassy Dispatch 309, 26 May 1950, [w:] NARA, RG 84, UD2737, Box 133; Tehran Embassy Telegram 1206, 27 June 1950, [w:] NARA, RG 84, UD2738, Box 33, cyt. za: M. Gasiorowski, *U.S. Perceptions...*, s. 193–194.

³⁰ *The Current Crisis in Iran*, SE-3, CIA, 16 March 1951, <http://www.foia.cia.gov/document/0000008881>, data odczytu 15 marca 2020.

³¹ *Review of Communist Activity in Iran during May 1951*, Tehran Embassy Dispatch 1056, June 1951, [w:] NARA, RG 59, CDF, Box 4114, 788.001/6-751, cyt. za: M. Gasiorowski, *U.S. Perceptions...*, s. 199.

³² *Increasing Communist Threat in Iran*, *Intelligence Report* 5716, 23 November 1951, [w:] NARA, RG 59, 448, Box 4, cyt. za: M. Gasiorowski, *U.S. Perceptions...*, s. 201; *Probable Developments in the World Situation through Mid-1953*, SE-13, 24 September 1951, <https://www.cia.gov/library/readingroom/document/0000119697>, data odczytu 15 marca 2020; *The Tudeh Problem in U.S. Intelligence*, undated, *Foreign Relations of the United States 1952–1954, Iran, 1951–1954*, s. 165–168, <https://static.history.state.gov/frus/frus1951-54Iran/pdf/frus1951-54Iran.pdf#page=38>, data odczytu 15 marca 2020.

nie przygotowali szereg kolejnych dokumentów, w których szacowano możliwość sprawowania rządów przez komunistów. W Specjalnej Analizie CIA z połowy października stwierdzono, że Tude rośnie w siłę, ale prawdopodobnie pozostanie niezdolna do przejścia władzy. W tym czasie ambasada w Teheranie opracowała studium Partii Mas, analizując jej strukturę organizacyjną, organizacje frontowe i pomocnicze, aparat propagandowy, przywództwo i taktykę. Oceniono, że posiadała ona od 15 do 20 tys. członków³³. Kolejne dokumenty przygotowywane przez Stany Zjednoczone jednogłośnie stwierdzały, że „siły komunistyczne prawdopodobnie nie uzyskają kontroli nad rządem irańskim w 1953 roku”³⁴.

Pomimo tego, że kolejne analizy wywiadowcze wskazywały podobnie, sugerując, że zagrożenie komunizmem w Iranie nie było duże, Brytyjczykom udało się przekonać Amerykanów, że należy podjąć odpowiednie kroki, by je zneutralizować. Zwrot w polityce zagranicznej Stanów Zjednoczonych spowodowany był przede wszystkim zwycięstwem w wyborach republikanów i objęciem stanowiska prezydenta przez Dwighta Eisenhowera w styczniu 1953 roku. Najwyżsi urzędnicy w nowej administracji, do których należeli m.in. Sekretarz Stanu John Foster Dulles oraz jego zastępca Walter Bedell Smith, a także nowy szef CIA – Allen Dulles, optowali za bardziej agresywnym podejściem do Związku Radzieckiego i jego sojuszników oraz byli bardziej skłonni wykorzystać zasoby CIA do tajnych operacji³⁵. 9 marca irański szef rządu zerwał ostatnią rundę negocjacji w sprawie porozumienia naftowego, co stało się bezpośrednią przyczyną podjęcia przez Stany Zjednoczone decyzji o interwencji w Iranie. Tydzień później prezydent Eisenhower oficjalnie upoważnił CIA do stworzenia i wdrożenia w życie planu tajnej operacji, która miała na celu obalenie rządu Mohammada Mosaddegha³⁶.

³³ *Prospects for Survival of Mosaddeq Regime in Iran*, SE-33, 14 October 1952, <http://www.foia.cia.gov/document/0000010612>, data odczytu 16 marca 2020.

³⁴ *United States Policy Regarding the Present Situation in Iran*, NSC 136/1, 20 November 1952, <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB126/iran521120.pdf>, data odczytu 20 marca 2020; *Probable Developments in Iran through 1953*, NIE-75/1, 9 January 1953, *Foreign Relations of the United States 1952–1954, Iran, 1951–1954*, s. 411–416, <https://static.history.state.gov/frus/frus1951-54Iran/pdf/frus1951-54Iran.pdf#page=38>, data odczytu 20 marca 2020.

³⁵ M.J. Gasiorowski, *The 1953 Coup d'État Against Mosaddeq*, [w:] *Mohammad Mosaddeq and...*, s. 231–232.

³⁶ D.N. Wilber, *Overthrow of Premier Mossadeq of Iran, November 1952–August 1953*, CIA Clandestine Service History, 1954, <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB28/>, s. 3, data odczytu 20 marca 2020.

Zakończenie

„Operacja AJAX, jak nazwany został zamach stanu przeciwko Mossaddeghowi, stanowi wielką traumę dla Iranu, Bliskiego Wschodu i całego kolonialnego świata. To był pierwszy raz, kiedy CIA obaliło zagraniczny rząd (...) kształtując tym samym sposób, w jaki miliony ludzi postrzegają Stany Zjednoczone”³⁷. Bez wątplenia można stwierdzić, że wydarzenia, które miały miejsce 19 sierpnia, stanowią przykład doskonale przeprowadzonej, wieloaspektowej tajnej operacji brytyjskiego i amerykańskiego wywiadu. Przewrót polityczny z 1953 roku stał się punktem zapalnym przede wszystkim w relacjach na linii Teheran-Waszyngton i zdeterminował późniejsze stosunki Iranu z państwami Zachodu.

Analiza dokumentów źródłowych obejmujących te wydarzenia z całą pewnością pozwala wyciągnąć wniosek, iż zamach stanu nie tylko nie mógłby zaistnieć bez udziału zewnętrznych aktorów, ale również został przez nich wymyślony i szczegółowo przygotowany. Głównym powodem przeprowadzenia tajnej operacji w Iranie było dążenie mocarstw do zachowania kontroli nad zasobami naturalnymi znajdującymi się na terenie tego państwa i ich eksploatacją, która przynosiła ogromne zyski. Zasadniczym celem Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych było również utrzymanie prestiżu i wpływów politycznych na terenie Bliskiego Wschodu. Należy również zaznaczyć, że zmiana na stanowisku irańskiego premiera miała zapobiec rozszerzaniu się wpływów komunistycznych i stanowiła przejaw toczącej się zimnej wojny.

Irańczycy bezpośrednio zaangażowani w przewrót polityczny byli agentami amerykańskich lub brytyjskich służb wywiadowczych i działali głównie pod kierownictwem kilku ambitnych i doświadczonych oficerów CIA, którzy nadzorowali wykonanie planu. Kampania propagandowa mająca apogeum 15–18 sierpnia, która znacznie przyczyniła się do ostatecznego zwycięstwa konspiratorów, również została przygotowana i przeprowadzona przez amerykańską agencję wywiadu. Amerykanie podjęli znaczne wysiłki w celu przekonania szacha do wsparcia konspiratorów i wydania edyktów odwołujących Mossaddegha ze stanowiska. Doprowadzili również do opublikowania królewskich rozkazów i uzyskania pomocy dla operacji ze strony sił zbrojnych. Można zatem za Claudem Corriganem z całą pewnością stwierdzić, że „wojskowy

³⁷ S. Kinzer, *op. cit.*, s. XXVI.

zamach stanu, który obalił Mosaddegha i jego gabinet Frontu Narodowego, był przeprowadzony pod kierownictwem CIA jako akt polityki zagranicznej Stanów Zjednoczonych, wymyślony i zatwierdzony na najwyższych szczeblach rządu”³⁸.

³⁸ C.H. Corrigan, *The Battle for Iran*, Central Intelligence Agency, History, undated, <https://nsarchive2.gwu.edu//dc.html?doc=4404303-Document-3-Central-Intelligence-Agency-History>, s. 26, data odczytu 20 marca 2020.